

КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХОРТИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА
АКАДЕМІЯ» ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Кафедра природничо-наукових дисциплін

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
комунального вищого
навчального закладу «Хортицька
національна навчально-
реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

С.Е. Позднякова
2017 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗП 1.1.05 «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)»

Галузь знань	02	Культура і мистецтво
		Образотворче
Спеціальність	023	мистецтво, декоративне
		мистецтво, реставрація
Рівень освіти	перший (бакалаврський)	

2016–2017 навчальний рік

Робоча програма навчальної дисципліни «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)» для студентів першого курсу факультету «Мистецтво та дизайн» першого (бакалаврського) рівня освіти спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація».

РОЗРОБНИК:

Гончаренко О.М., доцент кафедри природничо-наукових дисциплін, кандидат фармацевтичних наук

Розглянуто на засіданні кафедри природничо-наукових дисциплін
Протокол від 27 квітня 2017 р. № 11

Завідувач кафедри
природничо-наукових дисциплін

І.Ю. Антоненко

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

<i>КУРС</i> Підготовка бакалавр	НАПРЯМИ Спеціальність, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни денна форма навчання
		Кількість кредитів – 3
Кількість модулів – 3	Семестр – 1	
Загальна кількість годин – 90 г	Лекційних годин – 24 г	
Тижневих годин: 2 –	Практичні заняття – 10 г	
Аудиторних – 34 г	Самостійна робота – 56 г	
	Вид контролю – залік	

2. ЗАПЛАНОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Робоча навчальна програма з дисципліни «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)» є нормативним документом Хортицької національної академії, яка визначає обсяги знань, якими повинен опанувати здобувач вищої освіти відповідно до вимог освітньо-професійної програми, алгоритму вивчення навчального матеріалу дисципліни «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)», необхідне методичне забезпечення, складові та технологію оцінювання навчальних досягнень здобувачів першого рівня.

Курс «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)» підготовлений для здобувачів першого рівня за спеціальністю 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» для денної форми навчання.

Курс «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)» має чітку професійну спрямованість підготовки майбутніх фахівців.

Навчальна програма з дисципліни «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)» тісно пов'язана з основними завданнями підготовки фахівця.

Мета викладання дисципліни: надати майбутнім спеціалістам теоретичні знання й практичні навички, необхідні для створення безпечних та нешкідливих умов життєдіяльності, а також для прогнозування й прийняття грамотних рішень в умовах надзвичайних ситуацій по захисту населення та виробничого персоналу об'єктів народного господарства від можливих наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха й застосування сучасних засобів поразки, а також в період ліквідації цих наслідків.

Завдання:

- наочно показати взаємообумовленість будови і функції кожного органу, зв'язок різних органів і систем, організму і довкілля;
- ілюструвати доступними конкретними прикладами типових відхилень в будові і функціях органів при відхиленнях стану здоров'я, при цьому слід підкреслювати практичне значення знань анатомії для спеціалістів.

Протягом вивчення навчальної дисципліни використовуються **методи**

навчання:

I. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності:

1) за джерелом інформації:

словесні: лекція із застосуванням комп'ютерних інформаційних технологій, семінари, практичні, пояснення, розповідь, бесіда;

наочні: спостереження, ілюстрація, демонстрація;

практичні: вправи;

2) за логікою передачі і сприймання навчальної інформації: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні.

3) за ступенем самостійності мислення: репродуктивні, пошукові, дослідницькі.

4) за ступенем керування навчальною діяльністю: під керівництвом викладача; самостійна робота студентів: з книгою; виконання індивідуальних навчальних проєктів.

II. Методи стимулювання інтересу до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності: навчальні дискусії; створення ситуації пізнавальної новизни; створення ситуацій зацікавленості (метод цікавих аналогій тощо), ретроспективний метод.

У результаті вивчення навчальної дисципліни бакалавр повинен

знати:

- загальні питання безпеки при взаємодії з навколишнім середовищем та середовищем мешкання;
- анатомо-фізіологічні наслідки впливу на людину небезпечних, шкідливих й вражаючих факторів надзвичайних ситуацій;
- розробка заходів по захисту населення й виробничого персоналу об'єктів народного господарства і ліквідації наслідків аварій;
- катастроф і стихійного лиха, правові, нормативно-технічні й організаційні основи безпеки життєдіяльності;
- основи організації та проведення рятувальних та інших невідкладних робіт, методів виявлення, усунення та попередження дії шкідливих та небезпечних факторів;
- вплив психофізіологічних особливостей людини на формування безпеки людини, основних принципів гармонійного розвитку людини та сталого розвитку людства, законодавчих актів та нормативних документів з питань безпеки життєдіяльності людини.

Згідно з вимогами освітньої програми студенти повинні досягнути таких результатів навчання (компетентності):

- володіти науково обґрунтованими методами і засобами техніки безпеки, збереження здоров'я і працездатності людей у процесі їх трудової діяльності;
- контролювати і управляти умовами життєдіяльності;
- аналізувати поточну інформацію про стан сучасних соціокультурних проблем, що мають відношення до охорони праці та безпеки життєдіяльності;
- використовувати для аналізу інформації визначення основних категорій і понять з безпеки життєдіяльності, їх обумовленість, причинно-наслідковий контекст.

Загальна кількість годин, відведених навчальним планом на вивчення курсу «Основи екології і безпеки життєдіяльності (охорона праці)», становить 90 год., із них 24 год. – лекції, 10 год. – практичні заняття, 56 год. – самостійна робота.

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ОСНОВИ ЕКОЛОГІЇ І БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (ОХОРОНА ПРАЦІ)»

Змістовний модуль 1. БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ, ОСНОВИ ЕКОЛОГІЇ (ОХОРОНА ПРАЦІ) У ПОВСЯКДЕННИХ УМОВАХ ВИРОБНИЦТВА І ПОБУТУ.

Тема 1. Предмет безпеки життєдіяльності, середовища буття людини.

Середовище проживання людини. Навколишнє, виробниче, побутове середовище. Проблема безпеки людини, роль і завдання нерівного складу в її забезпеченні. Основи фізіології праці й комфортних умов життєдіяльності. Класифікація основних форм діяльності людини. Фізична праця. Розумова (інтелектуальна) праця. Поняття про оптимально допустимі шкідливі й небезпечні умови праці. Основні шляхи забезпечення комфортності життєдіяльності (трудової діяльності). Організація робочого місця. Раціональні режими праці і відпочинку. Фізіологічна дія метеорологічних умов на організм людини.

Тема 2. Небезпечні і шкідливі фактори середовища проживання.

Джерела забруднення навколишнього середовища. Наслідки негативних дій небезпечних і шкідливих факторів середовища. Вплив на людину небезпечних, шкідливих факторів середовища.

Тема 3. Виробниче середовище.

Виробнича і побутова техніка. Основи виробничої санітарії і гігієни. Основи технічної безпеки.

Змістовний модуль 2. Нормативно-правова база.

Тема №4. Нормативно-правова база охорона праці в Україні.

Законодавство України в галузі охорони праці. Закон України «Про охорону праці».

Тема 5. Надзвичайна ситуації мирного та воєнного часу, їх вплив на життєдіяльність населення.

Надзвичайні ситуації мирного та воєнного часу, їхній вплив на життєдіяльність населення. Причини виникнення і класифікація надзвичайних ситуацій. Характеристика осередків ураження при аваріях на промислових об'єктах.

Тема №6. Державне управління охороною праці.

Органи державного управління охороною праці, їх компетенція і повноваження. Державний нагляд, відомчий і громадський контроль за охороною праці.

Тема 7. Гарантії прав на охорону праці.

Права працівників на пільги та компенсації за важкі та шкідливі умови праці. Органи праці жінок, неповнолітніх, інвалідів та людей похилого віку.

Модуль 3. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЇ .

Тема 1. Предмет і задача курсу екології.

Перебудування екологічної освіти. Критерії екологічно вихованої людини. Задачі екологічного виховання. Вносок різних країн в процес погіршення стану природи. Екологічні проблеми. Розробки різних країн щодо відбудови природи всієї Землі. Основний принцип біопозитивності техніки та технологій.

Тема 2. Взаємодія людини і природи. Глобальні проблеми екології.

Значення терміну “екологія” та історія його виникнення. Зміст “універсальної екології”. Екологічні фактори, їх основні групи. Складові біогенезу. Взаємозв’язок космосу і біосфери.

Тема 3. Структура природного середовища.

Склад Землі. Географічні болонки. Зміст літосфери. Раціональне використання і охорона земельних ресурсів.

4. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем.	Кількість годин.			
	денна форма			
	усь ого	у тому числі		
	Л	Пр.	СРС	
<i>1</i>	2	3	4	5
Модуль 1. БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (ОХОРОНА ПРАЦІ) У ПОВСЯКДЕННИХ УМОВАХ ВИРОБНИЦТВА І ПОБУТУ				
1. Предмет безпеки життєдіяльності, середовища буття людини.	9	2	1	6
2. небезпечні і шкідливі фактори середовища проживання.	9	2	1	6
3. Виробниче середовище.	9	2	1	6
Разом за змістовим модулем	27	6	3	18
Модуль 2.НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА				
4.Нормативно-правова база охорона праці в Україні.	8	2	1	5
5. Надзвичайна ситуації мирного та воєнного часу, їх вплив на життєдіяльність населення.	8	2	1	5
6. Державне управління охороною праці.	8	2	1	5
7. Гарантії прав на охорону праці.	8	2	1	5
Разом за змістовним модулем	32	8	4	20
Модуль 3. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЇ І БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (ОХОРОНА ПРАЦІ) В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ				
8. Предмет і задача курсу екології.	9	2	1	6
9. Взаємодія людини і природи. Глобальна проблема екології.	11	4	1	6
10. Структура середовища природи.	11	4	1	6
Разом за змістовним модулем	31	10	3	18
Усього:	90	24	10	56

5. ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	№ теми	Назва теми.	Кількість годин
1	1	Предмет безпеки життєдіяльності, середовища буття людини.	2
2	2	Небезпечні і шкідливі фактори середовища проживання.	2
3	3	Виробниче середовище.	2
4	4	Нормативно-правова база охорона праці в Україні.	2
5	5	Надзвичайна ситуації мирного та воєнного часу, їх вплив на життєдіяльність населення.	2
		Усього:	10

6. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	№ теми	Назва теми.	Кількість годин
1	1	Предмет безпеки життєдіяльності, середовища буття людини.	6
2	2	Небезпечні і шкідливі фактори середовища проживання.	6
3	3	Виробниче середовище.	6
4	4	Нормативно-правова база охорона праці в Україні.	6
5	5	Надзвичайна ситуації мирного та воєнного часу, їх вплив на життєдіяльність населення.	6
6	6	Державне управління охороною праці.	6
7	7	Гарантії прав на охорону праці.	6
8	8	Предмет і задачі курсу екології.	6
9	9	Взаємодія людини і природи. Глобальна проблема екології.	6
10	10	Структура природного середовища.	6
		Усього:	56

7. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

У процесі вивчення навчальної дисципліни «Основи охорони праці» використовуються наступні види контролю:

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ розподіляється на процесуальний (семінари), узагальнюючий (модульні контрольні роботи – МКР) та варіативний (наукова робота студентів). Поточний контроль здійснюється на семінарських заняттях шляхом оцінювання відповідей на контрольні питання до тем, фіксованих реферативних та інформаційних виступів, виступів з резюме та есе ями за запропонованими темами, а

також згідно з результатами написання МКР. За змістом він включає перевірку ступеню засвоєння студентами навчального матеріалу, який охоплюється темою лекційного чи семінарського заняття, уміння самостійно опрацювати навчально-методичну літературу, здатність осмислювати зміст теми, уміння публічно та письмово представити певний матеріал, а також виконання завдань самостійної роботи.

ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ здійснюється шляхом визначення ступеню засвоєння студентом навчальної дисципліни у формі екзамену. Цим видом контролю завершується вивчення навчальної дисципліни. Завданням екзамену є перевірка знань студента з навчальної дисципліни, ступеню засвоєння окремих тем курсу загалом, здатність використовувати та синтезувати отримані знання, уміння сформулювати своє ставлення до певної проблеми.

Обов'язковим для успішного завершення навчальної дисципліни «Безпеки життєдіяльності» є:

- відвідування усіх без виключення лекцій та семінарських занять, а в разі неможливості бути присутніми – їх відпрацювати;
- усні виступи на семінарських заняттях;
- підготовка та усний виступ з рефератом за запропонованою тематикою.

Поточний контроль

1. Мета і завдання «Безпеки життєдіяльності».
2. Поняття «середовище буття», «біосфера».
3. Взаємодія людини і середовища буття.
4. Природні та антропогенні фактори середовища буття людини.
5. Ознаки сучасної соціоекосистеми.
6. Ознаки надзвичайної ситуації.
7. Типи надзвичайних ситуацій.
8. Надзвичайні ситуації в Україні.
9. Основні види забруднень.
10. «Парниковий ефект», «кислотні дощі»: поняття та загальна характеристика.
11. Негативна дія автомобільного транспорту на здоров'я людини.
12. Радон та навколишнє середовище: загальна характеристика.
13. Шляхи розповсюдження збудників інфекційних хвороб.
14. Імунітет: види та методи щеплення.
15. Діагностика СНІДу.
16. Небезпека впливу мікротоксинів.
17. Раптове захворювання: визначення та види.
18. Вітаміни та здоров'я людини.
19. Гіповітаміноз А: загальна характеристика.
20. Динаміка працездатності (за добу, місяць, рік).
21. Фази працездатності.
22. Вимоги до освітлення робочого місця.
23. Роль та завдання цивільної оборони в сучасних умовах.
24. Надзвичайні ситуації мирного та воєнного часу.

Підсумковий контроль.

1. Захист населення в надзвичайних ситуаціях.

2. Організація та проведення рятувальних та других невідкладних робіт при надзвичайних ситуаціях.
3. Що вивчає «Безпека життєдіяльності»? Які її мета і завдання?
4. Чим відрізняється поняття «середовище буття» від «біосфера»?
5. Яким чином здійснюється взаємодія і середовище буття?
- 6.. Що таке природні та антропогенні фактори середовища буття людини?
7. Який стан екологічної ситуації в Україні?
- 8.. Які наслідки поглиблення протиріч між природою і суспільством?
9. Які ознаки надзвичайної ситуації?
10. Які є типи надзвичайних ситуацій?
11. Які є основні види забруднень навколишнього середовища?
- 12.. Що таке «парниковий ефект» і «кислотні дощі»?
13. Який вплив урбанізації на навколишнє середовище?
14. Які причини біологічного забруднення навколишнього середовища?
15. Які шляхи розповсюдження збудників інфекційних хвороб?
16. Які є види імунітету? Які є методи щеплення?
17. Чим небезпечні мікротоксини?
- 18.. Як визначають поняття раптового захворювання? Які його види?
19. Яку роль відіграють вітаміни для здоров'я людини?
- 20.Що робити у випадку коли на шкіру потрапила отруйна речовина?
21. Як допомогти людині, що отруїлася угарним газом?
22. Які є вимоги до освітлення робочого місця, обігріву?
23. Яка роль цивільного захисту в сучасних умовах?
24. Назвіть загальні принципи організації цивільного захисту.
- 25.. Яка ціль і зміст рятувальних робіт?

8. СХЕМА НАРАХУВАННЯ БАЛІВ. (орієнтовний варіант розподілу балів)

Кількість балів	ЗМ 1			ЗМ 2		ЗМ 3
	T1	T2	T3	T4	T5	T6
Лекції (за бажанням) (24 б)	4	4	4	4	4	4
Практичні заняття (36б)	6	6	6	6	6	6
Самостійна робота (10 б)	2	2	1	2	2	1
Поточний модульний контроль (30 б)	15			15		

Шкала оцінювання: національна та ECTS.

За шкалою ECTS	За шкалою академії	За національною шкалою	
		Екзамен	Залік
A	90 – 100 (відмінно)	5 (відмінно)	Зараховано
B	85 – 89 (дуже добре)	4 (добре)	
C	75 – 84 (добре)		
D	65 – 74 (задовільно)	3 (задовільно)	
E	60 – 64 (достатньо)		
FХ	35 – 59 (незадовільно – з можливістю повторного складання)	2 (незадовільно)	Не зараховано
F	1 – 34 (незадовільно – з обов'язковим повторним курсом)		

Перелік питань:

1. Мета і завдання «Безпеки життєдіяльності».
2. Поняття «середовище буття», «біосфера».
3. Взаємодія людини і середовища буття.
4. Природні та антропогенні фактори середовища буття людини.
5. Ознаки сучасної соціоекосистеми.
6. Ознаки надзвичайної ситуації.
7. Типи надзвичайних ситуацій.
8. Надзвичайні ситуації в Україні.
9. Основні види забруднень.
10. «Парниковий ефект», «кислотні дощі»: поняття та загальна характеристика.
11. Негативна дія автомобільного транспорту на здоров'я людини.
12. Родон та навколишнє середовище: загальна характеристика.
13. Шляхи розповсюдження збудників інфекційних хвороб.
14. Імунітет: види та методи щеплення.
15. Діагностика СНІДу.
16. небезпека впливу мікро токсинів.
17. Раптове захворювання: визначення та види.
18. Вітаміни та здоров'я людини.
19. Гіповітаміноз А: загальна характеристика.
20. Динаміка працездатності (за добу, місяць, рік).
21. Фази працездатності.
22. Вимоги до освітлення робочого місяця.

23. Роль та завдання цивільної оборони в сучасних умовах.
24. Надзвичайні ситуації мирного та воєнного часу.
25. Оцінка обстановки при надзвичайних ситуаціях.
26. Захист населення в надзвичайних ситуаціях.
27. Організація та проведення рятувальних та других невідкладних робіт при надзвичайних ситуаціях.
28. Що вивчає «Безпека життєдіяльності»? Які її мета і завдання?
29. Чим відрізняється поняття «середовище буття» від «біосфера»?
30. Яким чином здійснюється взаємодія і середовище буття?
31. Що таке природні та антропогенні фактори середовища буття людини?
32. Який стан екологічної ситуації в Україні?
33. Які наслідки поглиблення протиріч між природою і суспільством?
34. Які ознаки надзвичайної ситуації?
35. Які є типи надзвичайних ситуацій?
36. Які є основні види забруднень навколишнього середовища?
37. Що таке «парниковий ефект» і «кислотні дощі»?
38. Який вплив урбанізації на навколишнє середовище?
39. Які причини біологічного забруднення навколишнього середовища?
40. Які шляхи розповсюдження збудників інфекційних хвороб?
41. Які є види імунітету? Які є методи щеплення?
42. Чим небезпечні мікротоксини?
43. Як визначають поняття раптового захворювання? Які його види?
44. Яку роль відіграють вітаміни для здоров'я людини?
45. Що робити у випадку коли на шкіру потрапила отруйна речовина?
46. Як допомогти людині, що отруїлася угарним газом?
47. Які є вимоги до освітлення робочого місця, обігріву?
48. Яка роль цивільного захисту в сучасних умовах?
49. Назвіть загальні принципи організації цивільного захисту.
50. Яка ціль і зміст рятувальних робіт?

9. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Конституція України. Основний закон. – К., 1996
2. Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань: Закон України від 14 січня 1998 р. – К., 1998
3. Про охорону здоров'я: Закон України. – К., 1992
4. Основи екології і безпека життєдіяльності (охорона праці). Навч. посіб. / за ред. М. Назарука. – Львів: За вільну Україну, 1997. – 275 с.
5. Джигирей В., Жидецький С. Основи екології і безпека життєдіяльності (охорона праці). – Львів: Афіша, 2000. – 254 с.
6. Заплатинський В. М. Основи екології і безпека життєдіяльності (охорона праці): Опорний конспект лекцій. – К.: ДТЕУ, 1999. – 207 с.
7. Зубик В.Б. Экономическая безопасность предприятия. – Мн., 1998. – 391 с.
8. Котик М.А. Психология и безопасность. – Таллин: Валгус, 1987

9. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: Навч. посіб. – К.: КНБУ, 2000. – 232 с.
10. Лапін В. М. Основи екології і безпека життєдіяльності (охорона праці) людини. – Львів: Львівський банківський коледж, 1998. – 192 с.
11. Літвак С. М., Михайлюк В. О. Основи екології і безпека життєдіяльності (охорона праці). Навч. посібник. – Миколаїв: ТОВ «Компанія ВІД», 2001. – 230 с.
12. Назаров А.К. Теоретические основы безопасности жизнедеятельности: Учеб. пособие. – Курган: КМИ, 1993. – 120 с.

ДОПОМІЖНА

1. Иваницкий М.Ф. Анатомия человека (с основами динамической и спортивной морфологии) : Учебное пособие для институтов физической культуры. – Издание 5-е, перераб. и доп.- М.: Физкультура и спорт, 1985.- 544с.
2. Никитюк Б.А., Гладышева А.А. Анатомия и спортивная морфология (практикум): Учебное пособие для институтов физической культуры .- М.: Физкультура и спорт, 1989.- 176с.
3. Барашкін М.В. Активна частина опорно-рухового апарата (Вчення про м'язи – міологія) : Конспект лекцій для студ. фак. фіз. виховання.- Слов'янськ, 1991.- Ч.1.- 36с., Ч.2.-20с., Ч.3.- 25с.
4. Индивидуальная анатомическая изменчивость органов, систем и форм тела человека / Под ред. Д.Б.Бекова.- К.: Здоров'я, 1988.- 223с.
5. Никитюк Б.А., Коган Б.И. Адаптация скелета спортсменов. – К.: Здоров'я.- 125с.
6. Шахунянц Р.М. Возрастные изменения костной системы человека: Учебное пособие для пед. Институтов. - М.: Моск. обл. пед. ин-тут, 1986.- 377с.
7. Голец В.А. Пособие по общей морфологии (Научно-методическое пособие для преподавателей и студентов факультетов физического воспитания высших учебных заведений). – Запорожье.: ЗГУ, 2002 . – 100с.
8. Ещенко В.А. Учебное пособие по миологии. – Зап. ЗГУ. -1996.- 53с.
9. Сегеда С.П. Основи антропології. Навч. посібник. – К. : Либідь, 1995. – 208с.
10. Хрисандров Е.И., Перевозчиков И.В. Антропология. – М. : Изд-во МГУ. – 1991. – 318с.
11. Тваладзе Г.М. Руководство по программированному обучению анатомии человека. – М. : Физ-ра и спорт. – 1975.- 438с.
12. Морфология человека. Под. Ред. Никитюка Б.А. Чтецова В.П. – М. : Изд-во МГУ. – 1983. – 320с.
13. Антропогенетика, антропология и спорт. Учебное пособие. Т1, Винница : 1980.-219с. Т2, Винница: 1980.-216с.
14. Павловський О.М. Биологический возраст. – М. : Изд-во МГУЮ 1987. -278с.
15. Жданов Д.А. Лекции по функциональной анатомии человека. М. : Медицина. – 1979. – 260с.

11. ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ.

1. <http://www.anatomy.tj/>

Анатомический атлас

2. <http://meduniver.com/Medical/Anatom/>

Медичний сайт: Основи екології і безпека життєдіяльності (охорона праці).

3. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/АНАТОМИЯ

[Энциклопедия Кольера](#)

4. <http://www.deus1.com/bolshoy-atlas-anatomii-cheloveka.html>

Большой атлас по анатомии человека.

5. <http://anatomus.ru/>

Анатомия в иллюстрациях